

МОДЕЛЬ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА ТА ПРОБЛЕМА ЙОГО ДОСТУПНОСТІ

Доступність правосуддя як певний стандарт, який відбиває вимоги справедливого й ефективного судового захисту, що конкретизуються в необмеженій судовій юрисдикції, належних судових процедурах, розумних строках, і безперешкодного звернення всякої заінтересованої особи до суду, в межах своїх вимірів генетично пов'язана з моделлю судочинства. Останню можна визначити як загальний зразок або схему побудови судочинства, де вирізняються лише найбільш загальні ознаки побудови й функціонування системи судочинства, притаманні всім правовим системам, а особливі, властиві лише системам окремих країн, опускаються.

Проблема моделей судочинства не є новою в науці процесуального права, хоча протягом тривалого часу залишається дискусійною. У кримінальному процесі вона розглядалася М.М. Поплянським [15], С.Д. Шестаковою [25, с.8-39, 131, 132], О.Б. Семухіною [18], К.Б. Калиновським [8] та ін. При цьому вчені-процесуа-

лісти досліджували форми, типи й види судочинства. Спеціальною працею, присвяченою дослідженню моделей судочинства, є монографія О.В. Смирнова [19], який розглядав моделі судочинства в контексті типів і видів. Науковець розрізняє 2 ідеальних його типи, які в так званому чистому вигляді не існують в жодній правовій системі, – змагальний і розшуковий процес. Виокремлюючи реально існуючі режими судочинства, він визначає форми процесу, які поділяє на історичні й легіслативні. На думку вченого, чітко простежуються чотири історичні форми кримінального процесу – англійська, французька, німецька й шаріатська (мусульманська). Подібними від них є режими судочинства, що існують в окремих країнах, тобто легіслативні форми процесу, які не завжди співпадають з історичними, оскільки зазнають на собі вплив конкретно-історичних умов (соціальних, політичних, етнічних тощо), в яких вони виникли й функціонують [19, с. 13-16].

У науці цивільного процесу-

ального права вказана проблема розглядалася стосовно принципів цивільного судочинства. Як зазначалося в правовій літературі, судовий процес може бути побудований на змагальному або слідчому (інквізиційному) принципах залежно від того, на кого законодавець покладає обов'язок збирання процесуального матеріалу й доказів, необхідних для вирішення цивільної справи [14, с. 140; 27, с. 34]. Наведене дає змогу вирізняти змагальну і слідчу (інквізиційну) ідеальні моделі цивільного судочинства, які є певними абстрактними конструкціями й у чистому вигляді в реальності не існують [25, с. 13, 19].

Деякі вчені визнають також можливість побудови процесу на поєднанні цих обох принципів [Див.: 2, с. 378, 379; 11, с. 351-357; 24, с. 8]. Це дає підставу деяким процесуалістам висловлювати точку зору про наявність змішаного типу судочинства як окремого ідеального типу, який можна було б поставити в один ряд зі змагальним і слідчим (інквізиційним) процесами [20, с. 30] або зовсім замінити ним останній, тобто виокремлювати змагальну і змішану моделі цивільного судочинства [17, с. 45].

Отже, можемо стверджувати, що в юридичній літературі проблема моделей судочинства зводилася в основному до характеристики змагальних засад цивіль-

ного процесу й визначення ступеня їх співвідношення з активністю суду в доказовій діяльності. Такий підхід залишається актуальним, про що свідчать чисельні дослідження проявів змагальності. Проте він не може повною мірою задовольнити потреби сучасної науки й судової практики, оскільки не відбиває більш широких соціально значущих аспектів доступності правосуддя, як і права на справедливий судовий розгляд.

Судочинство щодо доступності правосуддя має втілюватися в певній своїй моделі (формі), побудованій з урахуванням вимог справедливості. Є достатні підстави говорити вести мову про модель справедливого судочинства як атрибут сучасного правосуддя. Такий підхід впливає з положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, практики Європейського суду з прав людини, вироблених міжнародною практикою стандартів правосуддя.

Вбачається, що характеристика справедливого судочинства як змагального є слушною, тому що не можна взагалі говорити про відправлення правосуддя, якщо бракує змагальних засад. Принцип змагальності безпосередньо пов'язаний з повнотою судової влади, яка є її характерною особливістю, і впливає з неї. Правосудним може бути лише змагаль-

ний процес [16, с. 154]. Однак сама по собі змагальність ще не означає справедливості останнього, оскільки справедливість правосуддя завжди передбачає певну форму змагальності. Методологічно важливо окреслити й інші ознаки моделі справедливого правосуддя. При дослідженні цього можуть бути використані різні підходи. З нашого погляду, вбачається доцільним вирізнити так звану модель справедливого судочинства як певну систему, що оптимально відбиває доступність правосуддя й містить інституціональні, функціональні й нормативні ознаки (характеристики).

З точки зору інституціональної характеристики для моделі справедливого судочинства притаманним є те, що первинним елементом цієї системи є суд, який є обов'язковим елементом цивільного судочинства як певної системи, без наявності якого взагалі не можна вести мову про існування останньої. Наведений висновок впливає із сутності правосуддя, формою здійснення якого є цивільне судочинство. Так, відповідно до ч. 1 ст. 124 Конституції правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також їх привласнення іншими органами чи посадовими особами не допускається.

Суд, як орган, що здійснює правосуддя в межах моделі спра-

ведливого судочинства, повинен задовольняти низку вимог, передбачених у п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і вироблених прецедентною практикою Європейського суду з прав людини, а саме – бути незалежним і неупередженим. Для того, щоб суд був незалежним, слід враховувати спосіб призначення членів суду, строк їх перебування на посаді, існування гарантій від зовнішнього впливу на нього й наявність у нього зовнішніх ознак незалежності [7, с. 439-442]. Стосовно вимоги неупередженості Європейський суд виділив 2 аспекти. По-перше, органу, який розглядає справу, належить бути безстороннім суб'єктивно, тобто жоден його член не повинен мати будь-якої особистої заінтересованості або упередженості. Вважається, що суддя є неупередженим, якщо немає доказів, які свідчили б про протилежне. По-друге, такому органу належить також бути неупередженим і об'єктивно, тобто він повинен надати достатні гарантії, які виключали б будь-які законні сумніви стосовно цього [3, с. 281].

Поряд із судами до складників системи судочинства належать суб'єкти процесу – фізичні та юридичні особи й держава, які можуть займати різне процесуальне становище.

З інституційною характерис-

тикою моделі справедливого судочинства тісно пов'язана функціональна, яку становлять зв'язки між суб'єктами права, що об'єктивуються через діяльність останніх у цивільні процесуальні правовідносини, у яких взаємодіють елементи публічного й приватного характеру. Ось чому, на нашу думку, підлягає критиці висловлена у правовій літературі точка зору, що цивільні процесуальні правовідносини мають владну [13, с. 53; 22, с. 10], публічно-правову природу, відбиваючи взаємозв'язки держави в особі суду та осіб, які звертаються за судовим захистом [4, с. 53]. Як правильно зазначається в юридичних джерелах, така своєрідність цивільних процесуальних правовідносин є однобічною, в ній підкреслюється владний характер взаємовідносин суду й учасників процесу, а питання про природу цивільних процесуальних правовідносин і ступінь притаманної їм владності визначаються тим, в якій мірі воля суду детермінує поведінку учасників судочинства і в якій мірі воля сторін визначає специфічність процесуальних дій суду [2, с. 213]. Повноваження суду (судді) впливають з вимог процесуальної форми, обов'язку суду відправити правосуддя [16, с. 102-103].

Публічний характер цивільних процесуальних правовідносин виявляється в тому, що од-

нією з сторін у них виступає суд як орган державної влади, наділений законом певними повноваженнями, що не можуть бути змінені за волевиявленням або за домовленістю сторін. Суб'єкти цих правовідносин не є рівноправними. Суд, розглядаючи спір про право, перш за все виконуватиме покладену на нього державою функцію правосуддя, від здійснення якої він не може ухилитися. Приватноправова природа зазначених правовідносин впливає, по-перше, з того, що в цивільному судочинстві вирішується спір про право, який виникає з правовідносин, що регулюються нормами галузей приватного права. По-друге, диспозитивні засади цивільного судочинства дають змогу стороні своїми процесуальними діями певною мірою визначати процесуальні дії суду, впливати на розвиток розглядуваних правовідносин.

Юридичним змістом цивільних процесуальних правовідносин є суб'єктивні права й обов'язки суб'єктів. Щодо цього виникає питання стосовно того, перед ким суд несе обов'язок розглядати й вирішувати цивільну справу, виносити судові рішення, тобто належним чином відправляти правосуддя. Серед процесуалістів із цього приводу немає єдиної позиції. Так, одні вчені стверджують, що суд має обов'яз-

зок виносити судові рішення тільки або перед державою [5, с. 54-57], або перед сторонами [21, с. 52]. Інші доводять, що він несе такий обов'язок перед особами, які беруть участь у справі, і державою [22, с. 40] в особі вищестоящего суду [23, с. 7-11]. Деякі вважають, взагалі такий обов'язок не має адресату [6, с. 12, 13].

Точка зору, що суд несе обов'язок розглядати й вирішувати справу перед державою або без адресату не відповідають дійсності, тому що це знижує відповідальність суддів, нівелює права громадян і тим самим, по суті, послаблює самосвідомість суддів належним чином виконувати свої функції. Так само не можна погодитися і з тим, що щодо здійснення правосуддя суд зобов'язаний лише перед сторонами, оскільки це суперечить його сутності як органу державної влади, який засновується для захисту громадян, суспільства й держави від протиправної поведінки окремих осіб та організацій, охорони прав та свобод громадян, контролю за діяльністю інших гілок влади, за конституційністю й законністю їх дій і рішень. Основне призначення суду – забезпечення пріоритету (панування) права, бо без нього не можуть бути за своєю суттю правовими ані суспільство, ані держава.

З нашого погляду, суд має

обов'язок щодо здійснення правосуддя одночасно як перед державою, так і перед сторонами. Щодо першого він впливає з публічної природи цивільних процесуальних правовідносин, з того, що держава покладає на суд як на орган державної влади функцію вирішення й розгляду спорів шляхом відправлення правосуддя, делегування якої не допускається. Крім того, держава заінтересована в правомірному і своєчасному судовому провадженні, для чого наділяє суди владними повноваженнями, нормативно закріплює законну силу судових рішень, установлює обов'язковість їх виконання, цивільну процесуальну форму та ін. Обов'язок же перед сторонами відбиває приватну природу цивільних процесуальних правовідносин і є похідним від обов'язків держави взагалі. Відповідно до ч. 2 ст. 3 Конституції України права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, яка, у свою чергу, відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження й забезпечення фундаментальних прав і свобод людини є головним обов'язком держави. До того ж саме наявність у суду обов'язків, які кореспондують правам інших суб'єктів правовідносин, надає можливість цим суб'єктам реалізовувати свої права й забезпечувати режим законності в ци-

вільному судочинстві.

Цивільні процесуальні відносини існують тільки у формі правових, тобто для їх виникнення потрібні норми права, які передбачають ці відносини. У цивільному судочинстві закріплено дозвільний спосіб правового регулювання [16, с. 98], з чого можемо зробити висновок, що саме норми права дозволяють дати нормативну характеристику моделі справедливого судочинства. Адже за допомогою сили юридичної норми створюється модель взаємодії суб'єктів (форма майбутніх правовідносин) [10, с.50-52], і ця норма моделює не тільки правило поведінки, а й стан суспільних відносин, їх особливості, об'єктивний і суб'єктивний склад.

Для моделі справедливого судочинства з точки зору нормативності визначальними вбачаються нижченаведені ознаки:

По-перше, з огляду на прецедентну практику Європейського суду, яка досить часто тлумачить п. 1 ст. 6 названої Конвенції, доступ до тієї чи іншої інстанції має бути не лише формально проголошеним, а й реально існуючим. Як бачимо, доступність правосуддя прямо пов'язано з такими інститутами цивільного судочинства, як юрисдикція, судові витрати й правова допомога. Юрисдикція судів повинна бути необмеженою, і мають існувати механізми, що усувають фінансові

й правові перешкоди при зверненні до суду, тобто дають можливість кожній особі безперешкодно реалізувати своє право на доступ до суду та правосуддя, а в разі необхідності скористатися правовою допомогою.

По-друге, правосуддя за своєю сутністю може визнаватися таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості й забезпечує ефективне поновлення в правах. Як зазначає В.В. Комаров, правосуддя як фундаментальний інститут правової системи доктринально належить розглядати як форму здійснення прав і свобод суб'єктів права через належні судові процедури [9, с. 94.]. Такий підхід має принципове значення для обґрунтування конструкції цивільного процесу та його процедур. Висновок, що здійснення правосуддя можливе лише за умови додержання справедливої судової процедури безпосередньо впливає зі змісту п. 1 ст. 6 зазначеної Конвенції, спираючись на який кожен вправі вимагати справедливого судового розгляду своєї справи.

По-третє, цивільне судочинство, як певним чином організована сукупність цивільних процесуальних правовідносин, повинно будуватися на засадах змагальності, яка є невід'ємною властивістю правосуддя. Однак, як слушно зазначається у правовій літературі, важко уявити ефек-

тивно діючу модель судочинства, побудовану лише на цих засадах. Оптимальна змагальність судочинства – це продукт історичного, соціального, економічного та іншого надбання [26, с.120, 121]. Ось чому, на нашу думку, воно має концептуально будуватися на засадах так званої послабленої змагальності. Ця теза пояснюється тим, що відправлення правосуддя повинно відбивати соціальне призначення судової системи, тобто забезпечувати захист гарантованих Конституцією й законами прав та свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, суспільства й держави. Наведене вимагає певної активної діяльності суду, якій, однак, належить бути обмеженою інтересами правосуддя, справедливості і правми сторін. Іншими словами, за судом, як вбачається, слід залишити інструктивні, вказівні й деякі забезпечувальні повноваження (визначення кола можливих учасників процесу, прийняття заходів щодо належного повідомлення їх про час і місце розгляду справи тощо) [12, с.102, 103], застосування яких має бути спрямовано на забезпечення доступності правосуддя.

По-четверте, в цивільному судочинстві повинні гармонійно поєднуватися публічні й приват-

ноправові засади, бо порушення цього балансу може призвести або до приниження ролі суду як органу державної влади, перекручування сутності правосуддя, справедливості, або взагалі до нівелювання прав людини. А пріоритет фундаментальних прав і свобод людини – це визначальний і найголовніший принцип взаємовідносин особистості й держави. Превалюючими критеріями співвідношення цих засад і є досягнення мети правосуддя.

Як вбачається сторонам судового процесу належить виступати активними учасниками судочинства. Їх ініціатива повинна виявлятися у всьому тому, що стосується його матеріальної сторони, як-то: з'ясування вимог і заперечень, які зачіпають спірне право; визначення заходів захисту і способів доказування, що впливають на переконання суду, та ін. Процедурі розгляду справи, за деякими винятками, пов'язаними з диспозитивним характером цивільного судочинства і правами сторін, слід перебувати під контролем судової влади.

На підставі викладеного можемо зробити висновок, що сучасна модель судочинства має трактуватися як модель судочинства справедливого, яка забезпечує доступність правосуддя.

- Список літератури:** 1. Бабаков В.А. Публично- и частноправовые начала в гражданском процессуальном праве // Теоретические и прикладные проблемы реформы гражданской юрисдикции. Межвуз. сб. науч. тр. / Отв. ред. В.В. Ярко. – Екатеринбург: Гуманит. ун-т, 1998. – С. 207-218. 2. Васильковский Е.В. Курс гражданского процесса. – М.: Изд. Б. Башмаковых, 1913. – Т. 1. – 692 с. 3. Вибрані справи Європейського суду з прав людини / Под ред. М.П. Рабіновича. – Вил. 1. – К.: Фенікс, 2003. – 288 с. 4. Гражданский процесс. Учебник / Отв. ред. В.В. Ярков. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2004. – 720 с. 5. Гурвич М.А. К вопросу о предмете науки советского гражданского процесса // Учен. зап. ВИЮН. – М.: ВЮН, 1955. – Вып. 4. – С. 43-78. 6. Гурвич М.А. Судебное решение. Теоретические проблемы. – М.: Юрид. лит., 1976. – 176 с. 7. Де Сальвиа М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящиеся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – 1072 с. 8. Калиновский К.Б. Основные виды уголовного судопроизводства. Учеб. пособ. – СПб.: Изд-во СПб. юрид. ин-та, 2002. – 63 с. 9. Комаров В.В. К проблеме о конституционных основаниях гражданского судопроизводства // Современная доктрина гражданского, арбитражного процесса и исполнительного производства: теория и практика: Сб. науч. ст. / За ред. В.В. Яркова. – Краснодар – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 91-108. 10. Луць Л.А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти): Монографія. – К.: ІДП НАН України, 2003. – 304 с. 11. Малышев К. Курс гражданского судопроизводства. – СПб.: Тип. Стаскулевича, 1874. – Т.1. – 445 с. 12. Мамницький В.Ю. Полномочия суда по обеспечению состоятельности сторон в гражданском судопроизводстве // Нова Конституція і проблеми вдосконалення законодавства: Темат. зб. наук. пр. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 1997. – С. 101-106. 13. Мозолин В.П. О гражданско-процессуальном правоотношении // Сов. гос-во и право. – 1955. – № 6. – С. 50-57. 14. Нефедьев Е.А. Учебник русского гражданского судопроизводства. – М.: Университ. тип., 1905. – Вып. II. – С. 121-206. 15. Полянский Н.Н. Основные формы построения уголовного процесса // Учен. зап. МГУ: Тр. юрид. фак. М.: Изд-во МГУ, 1949. – Вып. 145. – Кн. 4. – С. 51-55. 16. Проблемы науки гражданского процессуального права: Монография / Под ред. В.В. Комарова. – Х.: Право, 2002. – 440 с. 17. Решетникова И.В. Доказательственное право Англии и США – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Городец, 1999. – 284 с. 18. Семухина О.Б. Типология уголовного процесса англо-американской и романо-германской правовых систем. – Томск: Изд-во НТЛ, 2002. – 94 с. 19. Смирнов А.В. Модели уголовного процесса. – СПб.: Наука, 2000. – 224 с. 20. Фазикош Г. Змагальний тип цивільного судочинства та вплив змагальних процедур на судові рішення // Право України. – 2002. – № 12. – С. 27-32. 21. Цивільне процесуальне право України: Підручник для юрид. вузів і фак. / За ред. В.В. Комарова. – Х.: Право, 1999. – 592 с. 22. Чечина Н.А. Гражданские процессуальные правоотношения. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1962. – 68 с. 23. Шакарян М.С. Субъекты советского гражданского процессуального права. – М.: ВЮЗИ, 1970. – 214 с. 24. Шевчук П.І. Історичні аспекти розвитку принципу змагальності в цивільному процесі // Право України. – 2000. – № 4. – С. 8-12. 25. Шестакова С.Д. Состоятельность уголовного процесса. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2001. – 220 с. 26. Шишкин С.А. Состоятельность в гражданском и арбитражном судопроизводстве: Пособие. – М.: Городец, 1997. – 192 с. 27. Яблочков Т.М. Учебник русского гражданского судопроизводства. – Изд. 2-е доп. – Ярославль: Книгоизд. И. К. Гассанова, 1912. – 327 с.

Надійшла до редакції 30.10.2007 р.